

СТУДЕНТСТВО КИЄВА В БОРОТЬБІ ЗА АКАДЕМІЧНІ ПРАВА В УМОВАХ ДРУГОГО ВСЕРОСІЙСЬКОГО ЗАГАЛЬНОСТУДЕНТСЬКОГО СТРАЙКУ 1900 — 1901 РР.

Галина ФАРТУЧНА (Київ), Віктор ФІЛОРЕТОВ (Кіровоград)

Проаналізовано форми й методи боротьби студентів вищих начальних закладів міста Києва за академічні права на початку XX століття.

Forms and methods of student's fighting of Kyiv for academic rights at first of XX century.

Студенти – категорія населення неоднорідна. Вони різного соціального походження (із сімей державних службовців, педагогів, комерсантів, духівників, робітників, селян та ін.), а також різноманітних національностей, віросповідання, політичних переконань чи партійної належності. Проте, коли на порядку денному постає питання захисту їхніх академічних прав, студентство зберігає загальну єдність, високу ідейність, вірність у боротьбі за корпоративні інтереси.

В історичній науці проблема вивчення діяльності студентства не є новою, але дослідники здебільшого вивчали їхню участь у політичному житті країни. Радянські історики Ф.Лось [7], І.Премислер [8], Ю.Лавров [5], В.Спицький [9] убачили в студентах допоміжну для робітництва й селянства силу в боротьбі за демократичні права й свободи. Серед сучасних українських науковців цією проблемою займаються Н.Левицька [6] та В.Благий [1]. У своїх дослідженнях Н.Левицька узагальнює проблеми студентської боротьби та подає її у масштабах України. Водночас вона не торкається регіональних особливостей, зокрема, місця й ролі в подіях загальностудентського страйку 1900 – 1901 рр. „столичного” студентства як активної та прогресивної сили. Дослідження В.Благого розкриває місце й роль у суспільному житті Західної України в 1900 – 1914 рр. студентів м. Львова. Мета ж нашої статті – з’ясувати форми й методи боротьби студентів м. Києва за академічні права під час загальноросійської кризи початку XX ст.

Приводом до вияву масового студентського незадоволення наприкінці 1900 р. стали події, що відбулися 12 листопада. Тоді на центральній вулиці м. Києва Хрещатику студент юридичного відділення університету Св. Володимира Микола Чудович у стані алкогольного сп’яніння вступив у сварку з візником, відмовившись платити йому за проїзд. Заспокоїти порушника громадського порядку прибула поліція, з якою той розпочав бійку. Але його „скрутили”, наділи кайданки й відвели до поліцейського

відділку, де згодом звинуватили ще в пограбуванні громадянки Терехової. Про цей інцидент доповіли керівникам університету.

Ця історія надзвичайно заплутана. Містом ширилися чутки, що М. Чудович і його спільник, також студент університету св. Володимира – Охременко, були з Тереховою знайомі. З нею розпивали алкогольні напої, а потім пограбували й згвалтували її. Такі неперевірені чутки розпалили в революційно налаштованій частині студентів справжню лютю, бо двоє студентів належали до так званих „білих комірців”. Вони у вищих начальних закладах, на противагу революційному студентству, виступали на захист царизму, а тому мали підтримку в університетських керівників. Їхня назва пов’язана з тим, що на заняття вони ходили у сорочках з білими комірцями. Аналіз ситуації дає змогу припустити, що неправдиві чутки поширювала саме революційно налаштована частина студентів, оскільки це сприяло розгортанню студентського незадоволення, а відповідно акцій непокори.

Поведінка М. Чудовича викликала гостре обурення й засудження з боку всього університетського студентства, зумовила продовження ними боротьби за академічні права, започаткованої ще в XIX ст. Студенти не бажали, щоб через цей випадок сталося падіння їхнього престижу й авторитету, а також були вжиті суворі адміністративні заходи щодо усіх студентів керівниками вишу. 15 листопада 1800 студентів провели в університеті сходку, на якій поведінку М.Чудовича засудили й водночас обговорили загальне становище студентів. Зауваження ректора й інспектора університету про те, що зібрання несанкціоноване радою університету, а тому незаконне, на студентів не вплинули. Це зумовило більш рішучі дії адміністрації вишу: двох організаторів сходки відразу відчислили з вишу, а найбільш активних її учасників професорський дисциплінарний суд засудив до 6 діб університетського карцеру. Останні постанову суду виконати відмовилися. Цього ж дня вони провели ще одну сходку, на якій вимагали, щоб до них прийшли керівники університету і тоді спільно розв’язати проблему взаємостосунків. Але передумовою цього мало стати поновлення студентів й амністія засуджених до карцеру.

Ректор на поступки не пішов, й за його прохання в приміщення навчального закладу були введені поліція і війська. „Ситуація” ще більше загострилася тоді, як начальник Київського губернського жандармського управління Новицький „вийняв шаблю і розмахуючи нею, погрожував студентам розправою”. Проте вони не злякалися, на провокацію не піддалися, а навпаки, і далі наполягали на виконанні їхніх вимог і розійшлися по домівках лише пізно ввечері.

Після цього очолювати й організовувати боротьбу студентів м. Києва за академічні права почала Київська союзна рада об’єднаних земляцтв та

організацій (далі – КСРОЗО), яка була створена ще наприкінці XIX ст. під час студентських заворушень 1897 – 1899 рр. [4, 257]. 17 листопада 1900 р. вона звернулася із відозвою „До громадськості”, у якій зауважила, що поведінка „чудовичів” зумовлює негативне ставлення суспільства в цілому до студентів. (Справді тоді в пресі з’явилася ціла низка публікацій під назвою „Інтелігентні дикуни”, „Студентська мораль”, „Походеньки студентів” та ін.). У відозві студенти визнали, що відповідальність за порушення „етикету студента” й аморальну поведінку несуть вони самі. Але причини загального зниження рівня виховання „чудовичів і Ко” намагалися аналізувати глибше. Їх КСРОЗО вбачало в державній політиці щодо освіти та вищої школи. „Уся політика уряду, – говорилося у відозві КСРОЗО, – зводилася в основному лише до окремих заходів, спрямованих на те, щоб знищити „студентський дух”, дезорганізувати його, придушити будь-які прояви вільної і творчої думки, щоб перетворити студента на слухняного гімназиста. Університет перетворили на в’язницю”. Тому єдиним дієвим способом подолання ганебних у житті студентів явищ, на думку керівників КСРОЗО, була боротьба за академічні права. Запорукою її успіху мала слугувати єдність студентів, їхній високий корпоративний дух.

1 грудня 1900 р. в університеті відбувся студентський суд. Він ухвалив: Охременку, який розпивав з Чудовичем алкогольні напої, а потім залишив його без догляду в стані алкогольного сп’яніння, а міг запобігти його ганебній поведінці, оголосити догану. Якщо подібне б повторилося – відчислити з університету. М.Чудовича вирішили відчислити без права поновлення. Але такі самовільні дії студентської корпорації викликали гостру реакцію з боку адміністрації університету. 33 студентам – учасникам суду оголосили догану, ще 5 заарештували на термін від 2 до 5 днів, 10 – оголосили догану із занесенням у штрафний журнал і позбавили права користуватися пільгами при оплаті за навчання. Двох – Олексія Покотилова і Михайла Церетелі – звільнили з вишу без права поновлення. Відчислені з навчальних закладів студенти, згідно з адміністративним правом Російської імперії, втрачали права на проживання в Києві як місті столичного значення, а тому мали його залишити, тобто повернутися додому на основне місце проживання [2, арк. 60 – 64]. Але останні після цього не повернулися додому, а поїхали: О. Покотилів до Санкт-Петербурга, а М. Церетелі – на Кавказ як представники КСРОЗО для організації Всеросійського студентського страйку. Незважаючи на заборону, студенти-одномумці змогли маленькими групами (по 2 – 3 особи) пройти на залізничний вокзал, щоб провести виключених товаришів. Там вони, доки не розігнала поліція, співали „Дубинушку”, інші студентські пісні, виголошували промови, обіцяли помститися.

Обіцянка не заставила себе довго чекати. 7 грудня 1900 р. студенти різних факультетів виламали двері у 13-й та 14-й аудиторіях університету й провели під керівництвом студента I курсу Кудрявцева сходку, на якій сформулювали вимоги:

а) щоб керівники вишу не застосовували до студентів, зокрема тих, що беруть участь у сходках, адміністративних (у документі названо – „репресивними заходами”) покарань;

б) відновити в складі студентів двох звільнених товаришів – О. Покотилова й М. Церетелі. У разі відхилення вимог студенти погрожували після Різдвяних свят провести Всеросійський загальностудентський страйк.

На сходці роздавалися прокламації і відозви КСРОЗО. Намір студентів страйкувати після Різдвяних свят був зумовлений аж ніяк не їхнім бажанням спочатку „відпочити”. Під час свят чи канікул університет не працював, а студенти їхали додому. Тому організувати й провести страйк було неможливо суто технічно, бо не було самих учасників страйку – студентів.

Але керівники вищого навчального закладу не прислухалися до студентів, не врахували їхні вимоги, бо висунуті вони були в ультимативній формі. Ректор проф. М. Фортинський через це навіть не прийшов (йому вручили запрошення) на студентські збори. А це ще більше розлютило студентів. Вони заявили, що не залишать аудиторії, доки не прийде ректор і не вислухає їх. Тоді в приміщення університету на запит вузівських керівників було введено поліцію і війська, які всіх присутніх на сходці студентів переписали й після цього ті розійшлися. До складу реєстру було внесено 393 студенти: I курс – 232, II курс – 119, III – 28, IV – 9, вільних слухачів (дівчата) – 3 і 2 сторонніх: Литвак – студент Варшавського університету й Александров – закінчив Київський університет 1898 р. По факультетах співвідношення було таким: історико-філологічний – 16, фізико-математичний – 95, юридичний – 162, медичний – 115. За віросповіданням православні – 254, католики – 76, лютерани – 9, іудеї – 32, мусульмани – 8, вірменські православні – 9 [2, арк. 65 – 67].

Наступного дня розпочалися акції непокори. КСРОЗО закликала всіх студентів не відвідувати занять. Непокору студентів окремому викладачу чи в цілому адміністрації вишу тоді називали „обструкцією”. Один з її видів – неявка на заняття. Вона була пасивною, коли студенти були присутні в університеті, але на заняття не йшли, і активною, коли взагалі університет не відвідували. Але при пасивній обструкції студенти також вдавалися до активних дій, зокрема, шуміли (кричали, свистіли, співали пісні) у коридорі або часто виходили й заходили з аудиторії чи шуміли на занятті у викладача й таким чином заважали йому читати лекцію чи проводити семінар. Щоправда,

продовжувала навчатися їхня невеличка кількість (так званих „академістів”)*, по 5 – 6 осіб на кожній парі. 8 грудня КСРОЗО звернулася до всіх студентів університету із закликом продовжити „обструкцію” і після Різдва. Таким чином, у грудні 1900 р. заняття в університеті майже не проводилися.

У цей же час відбулися студентські збори в Київському політехнічному інституті. Предметом їхнього обговорення стало питання про приєднання студентів-політехніків до страйку студентів університету. На них був присутній представник останніх. Але позитивного рішення сходка не прийняла. Вона повторно відбулася 14 грудня й знову була невдалою для прихильників страйку. Таким чином, більшість тоді виступала проти приєднання, тобто не підтримувала страйку як форми боротьби. Поліція Києва доповідала владі, що приєднатися до страйку планують й інші виші міста, зокрема, слухачки вищих жіночих курсів, духовної академії. Інформувала також, що до Києва прибули студентські делегати від С.-Петербурзького, Московського, Харківського й Одеського університетів для організації спільних акцій протесту.

У ході розгортання студентського руху вимоги КСРОЗО стають більш детальнішими. 18 грудня 1900 р. у відозві „До громадськості й професури” вона вимагає змінити чинний університетський статут, дозволити студентам вільно збиратися на сходки з академічних питань, створити незалежний „товариський” студентський суд, ліквідувати „Тимчасові правила про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів, які звільнялись з цих закладів за вчинення гуртом безпорядків ” від 29 липня 1899 р. [8, 143].

Під час Різдвяних канікул навчання в університеті не відбувалося, студенти роз'їхалися по домах, тому акції протесту не відбувалися суто з технічних причин. Цим скористався уряд, який за поданням міністра освіти Боголепова видає 1 січня указ (опублікований 11 січня 1901 р.) про звільнення з університету і віддачу до армії для відбування строкової військової повинності 183-х студентів – найактивніших учасників акції. При цьому, згідно із списком студентів, відчислених з університету ім. Св. Володимира і відданих в армію для відбування військової повинності, спочатку їх нараховувалося 205 осіб. Список студентів подається в кінці роботи. Згодом 22 студентів звільнили від проходження військової служби за станом здоров'я. Забігаючи наперед, відзначимо, що до осені 1901р. більшість відправлених у війська повернули, частину навіть поновили в складі студентів. Не амністували лише організаторів страйку [3, арк. 23 – 24].

---

* „Академісти” були противниками проведення у вишах політичної боротьби, виступали за використання її лише в навчальних (академічних) цілях.

15 січня в університеті мало розпочатися навчання, але студенти, що поприїжджали до Києва з канікул, категорично відмовилися йти на заняття. Цього дня КСРОЗО вирішила продовжувати „обструкцію”, розпочату до Різдва. У свою чергу її противники („академісти”, „Російський національний союз”) розповсюджували прокламації із закликом зберігати спокій, не піддаватися революційній пропаганді й продовжувати навчання.

У відповідь КСРОЗО активізує роботу щодо залучення, а точніше приєднання до акції непокори студентів інших вищих навчальних закладів м. Києва. Значна увага приділялася другому за значенням і кількістю вишу міста – КПІ. Наприклад, 17 січня відбувається сходка студентів сільськогосподарського відділення інституту. Під час неї лунають заклики про підтримку студентів університету й потребу приєднатися до акції непокори. „В єднанні наша сила, солідарність гарантує повагу до наших прав”, – говорилося у резолюції сходки.

19 січня 1901 р. КСРОЗО оголосила про початок наступного дня студентського страйку й закликала студентів університету взяти участь у ньому. 20 січня навчання в університеті офіційно відбулося, але на кожній з пар були присутні по 7 – 10 осіб. Близько 1000 студентів, які страйкували, об 11.00 год. зібрались у приміщенні вишу. Створені з їхнього числа спеціальні „групи обструкціоністів” (30 – 40 осіб) відкривали двері аудиторій, вимагали у викладачів припинити читати лекції й проводити практичні заняття, шуміли, кричали, свистіли в коридорах, щоб зірвати навчальний процес. Свої дії вони пояснювали нагальною потребою „врятувати свободу університетського життя, яку отримали від попередніх поколінь студентів, щоб зберегти й передати своїм наступникам”.

У наступні 21 і 22 січня хоча заняття офіційно й проходили, але фактично на них була присутня незначна кількість студентів. Їхня основна частина перебувала в коридорах навчального закладу: жваво обговорювали поточні події, переконували інших не йти на пари, читали прокламації, які розповсюджували КСРОЗО й політичні партії, які намагалися надати їм політичного забарвлення.

Але адміністрація університету до закриття вишу поки що не вдавалася. Тому студенти перейшли до більш рішучих дій. 23 січня в 12-й аудиторії на стіни вилили якусь речовину (згодом з’ясувалось, що це був формалін, узятий з хімічної лабораторії медичного факультету), яка мала неприємний запах й викликала в людей сльози. Її запах і пари швидко поширилися по всьому університету. Згодом речовину вилили у 18-й аудиторії, а потім - у 4-й. Під час розливання цієї речовини у 18-й аудиторії проф. Флоринський застав студента-філолога I курсу Володимира Сиром’ятникова, якого затримали, а

згодом і звільнили з вишу. Водночас поліція затримала організаторів безпорядків – С. Балмашева, А. Височина, К. Гродецького, О. Кожуховського й М. Рафаловського. У багатьох студентів за місцем проживання в Києві було зроблено обшуки. Але заарештувати всіх активних учасників страйку відразу не вдалося, бо деякі з них переховувалися, інші – не повернулися до Києва після Різдвяних свят з дому.

Наприкінці січня – у середині лютого 1901 р. влада проводила окремими групами відправку звільнених студентів у військові частини. На це студенти прагнули відповісти ще більш рішучими діями. КСРОЗО постановляє вдатися до масових активних „обструкцій” – змусити професорсько-викладацький склад взагалі припинити проводити заняття через психологічний чи навіть фізичний вплив на них. А також далі розливати в приміщенні університету смердючі речовини. Навчання в цей час також відбувалося при невеликій, від 3 до 30, кількості слухачів. 25 січня близько 12-ої години біля роздягальні (так звана – „шинельна кімната”) знову розлили формалін.

Студенти, які страйкували, намагалися урочисто „провести” своїх звільнених товаришів у війська. Незважаючи на те, що влада прагнула завадити цьому, студенти невеличкими групами прибували на залізничний вокзал міста, де влаштували читання віршів, співання студентських і революційних пісень. Під час цього, наприклад, 15 лютого 1901 р. поліція заарештувала двох студентів - Леоніда Самаріна й Михайла Кащенко.

Цього ж дня в С.-Петербурзі студент місцевого університету П. Карпович пострілом з револьвера вбив міністра освіти – М. Боголепова, якого вважали відповідальним за звільнення і віддачу в солдати 183-х студентів Київського університету. Замах на життя міністра освіти Росії був справді новим у терорі, який до цього спрямовувався насамперед проти представників державної і військової адміністрації: губернаторів, поліціантів, жандармів і т.д. Ситуація надто загострювалася. Страйк набув загальнодержавного масштабу. Його підтримали студенти Харківського, Одеського, Петербурзького, Московського, Казанського, Саратовського, Юрїївського університетів та інших вищих навчальних закладів країни. Так, 19 лютого 1901 р. у Харкові під час сутичок з поліцією було вбито студента місцевого університету. Влада була надзвичайно стурбована подіями. Київський губернатор дає поліції таку інструкцію:

- щоденно повідомляти про настрої студентства і молоді в цілому;
- встановити нагляд за студентськими сходками;
- дізнаватися про відвідини студентських зборів робітниками й робітничих зібрань студентами;
- виявляти друкарні;

- з'ясувати, хто є членами КСРОЗО і де проходять її засідання;
- не допускати на вулицях масових зібрань і демонстрацій;
- під час зіткнень з демонстрантами виявляти витримку й спокій, зброю не застосовувати;
- розповсюджувачів листівок затримувати [2, арк. 246 – 248].

До масових звільнень влада більше не вдавалася, лише проводила арешти окремих осіб – організаторів та найактивніших учасників страйку. Та й практичної потреби в цьому не було, бо звільнення 183 студентів значно послабило сили революційно налаштованої частини студентів університету. Заняття, хоча й при невеликій кількості студентів, але відбувалися, закривати виш потреби не було. Цим керівники університету хотіли продемонструвати впевненість у своїх силах.

У цих умовах ініціативу в страйку перебрали студенти Київського політехнічного інституту, які до цього зберігали спокій. 2 березня 1901 р. організація студентів вишу – Організаційний комітет КПІ (далі – ОК КПІ) – провела сходку, у якій взяли участь 577 осіб. Спочатку визначили порядок і характер прийняття рішень: одноголосно проголосували, щоб питання щодо протесту проти державної політики стосовно вищої школи та страйку проти репресій щодо студентів розв'язати простою більшістю голосів. „За” страйк проголосували 339 („проти” нього – 229, недійсних бюлетенів – 9). Водночас прийняли резолюцію не припиняти страйк до тих пір, доки не виконають студентські вимоги:

- переглянути університетський статут 1884 р.;
- відмінити „Тимчасові правила” від 29 липня 1899 р.;
- повернути з армії звільнених студентів Київського університету;
- публічно судити представників адміністрації і поліції, причетних до репресій проти студентів.

Повідомлення про приєднання до Всеросійського студентського страйку* надіслали у всі студентські організації вищих навчальних закладів, задіяні в ньому.

При цьому серед студентів активно велася агітація й пропаганда як усно, так і поширювалися відозви й розповсюджувалися прокламації КСРОЗО й ОК КПІ. Активізації студентського руху мали сприяти інформація про приєднання до страйку майже всіх інших вищих навчальних закладів Росії, а також переважно перебільшені чи неправдиві чутки про приєднання до страйку робітників підприємств, убивства під час сутичок з поліцією студентів Петербурзького й Московського університетів.

* Перший Всеросійський страйк відбувся 1899 р.

Упродовж березня 1901 р. київські університет і політехнічний інститут не закривалися, заняття офіційно відбувалися, але фактично їх відвідувала незначна кількість слухачів. Переважна їхня частина хоча й відвідувала начальні заклади, але на пари не ходила. У коридорах вишів жваво обговорювали поточні події, становище студентства уцілому, читали листівки тощо. 11 березня відбувалася студентська демонстрація по центральних вулицях міста.

Але поступово у квітні 1901 р. рух незадоволення йде на спад. Це зумовило наближення екзаменаційної сесії, яку студенти, насамперед страйкарі, завжди за будь яких умов прагнули скласти. На цій підставі було досягнуто статус-кво: влада не вдається до нових адміністративних заходів, допускає студентів до складання іспитів, вони, у свою чергу, їх складають. Але чи довго триватиме таке становище? Наступні події засвідчать протилежне. З початком навчання у вересні 1901 р. страйк буде поновлено, і він набере такої ж потужної сили. Проте, це предмет уже іншого, подальшого наукового дослідження.

Таким чином, приводом до вияву студентством масового незадоволення стало те, що керівники Київського університету застосували до студентів (вони самостійно провели збори, „товариський суд”, на яких засудили двох своїх товаришів) адміністративні покарання, двох студентів-організаторів звільнили з навчального закладу. Студенти не погодилися з такими діями адміністрації вишу й провели загальностудентські збори, на яких засудили уже її дії і вимагали повернути двох відчислених товаришів. Влада не йде на поступки, тому розпочинаються акції непокори. Організаційне керівництво ними бере на себе КСРОЗО, яка висуває уже інші, загальні вимоги: надання університетської автономії, забезпечення студентського самоврядування, скасування „Тимчасових правил” від 29 липня 1899 р. та ін.

Скориставшись Різдвяними канікулами, коли студенти вдома, а тому не можуть відразу вдатися до непокори, влада звільняє з університету 183-х студентів, яких направили у війська для проходження військової служби. Але після свят розпочинається страйк студентів університету, який підтримала вся студентська корпорація Росії – Харківський, Одеський, С.-Петербурзький, Московський, Юрїївський, Казанський університети та інші вищі навчальні заклади країни. Розгорнувся II Всеросійський загальностудентський страйк 1900 – 1901 рр.

Прикметно, що він розпочався в Київському університеті. Але після звільнення 183-х осіб студентський рух у ньому через кількісне зменшення його прихильників (бо були й ті, які підтримували дії адміністрації університету та влади – так звані „академісти”) у березні 1901 р. пішов на

спад. У цих умовах першість у ньому на себе перебирають студенти КПІ, а керівництво – його Виконавчий комітет, які до цього займали позицію нейтралітету. Але з наближенням до сесії студентський страйк уже загалом завмирає. До травня влада більше не вдається до адміністративних покарань, допускає студентів до складання іспитів, а вони, у свою чергу, фактично страйк припиняють.

Керівництво студентським страйком узяли на себе студентські організації, утворені у формі самоврядних – Київська союзна рада об'єднаних земляцтв та організацій та Виконавчий комітет Київського політехнічного інституту. Вони сформуливали й висунули загальностудентські вимоги, застосували такі методи боротьби для їх досягнення – страйк, обструкції.

**Список студентів університету св. Володимира, відчислених з вишу
11 січня 1901 р. за акції студентської непокори**

- Алшибай Григорій;	- Вєсьолкін Дмитро;
- Аміраджибі Георгій;	- Винча Чеслав;
- Анік'яненко Павло;	- Височин Анатолій;
- Ардішвілі Василь;	- Воропай Олексій;
- Афанасьєв Володимир;	- Гальперін Рувин;
- Бабада Нухим;	- Гандельман Михайло;
- Балашев Олександр;	- Ганський Сергій;
- Балмашев Стефан;	- Гарбовецький Мечислав;
- Барбара Аркадій;	- Гвертцителов Григорій;
- Баржанський Яків;	- Герцман Олександр;
- Барський Берка;	- Гладверевський Георгій;
- Бачинський Петро;	- Голендберг Мошка;
- Бєляєв Сергій;	- Головгінер Аврам;
- Бенецький Станіслав;	- Голубовський Сергій;
- Березін Антоній;	- Городець Сава;
- Березін Василь;	- Горошко Олександр;
- Берієв Іоассон;	- Григор'єв Микола;
- Берлін Гірш;	- Григор'єв Михайло;
- Белов Віктор;	- Гродецький Кирило;
- Блінов Микола;	- Губарев Анатолій;
- Богров Сергій;	- Гудим-Левкович Борис;
- Бурдзинський Віктор;	- Гуманський Леонід;
- Вачнадзе Георгій;	- Гунович Нафтуль;
- Верхогляд Давид;	- Гуков Микола;
- Верзилов Борис;	- Данилевич Віктор;

- Дворяковський Йосиф;
- Дікер Якоб;
- Донської Дмитро;
- Допнер Флоріан;
- Дяченко Дмитро;
- Єндржеєвський Станіслав;
- Жиглевич Олексій;
- Житков Костянтин;
- Зайдінер Шлак;
- Зарубін Олександр;
- Зборовський Володимир;
- Казановський Сергій;
- Кангелі Реваз;
- Карагічев Олександр;
- Каренян Єхіше;
- Кармов Аміб'як;
- Кауфман Рувін;
- Квасницький Казимир;
- Киселевич Микола;
- Кіневич Стефан;
- Коган Ісак;
- Когоровський Володимир;
- Кожуховський Олександр;
- Кожушко Феофан;
- Козарінов Володимир;
- Козинський Белціон;
- Конторов Євсей;
- Корелін Василь;
- Кореневський Михайло;
- Коркашвілі Михайло;
- Крайз Дувид;
- Краус Іван;
- Краєвський Гілярій;
- Крігель Ілля;
- Кубієвич Володимир;
- Кудалієв Махті;
- Кудрявцев Віктор;
- Кулаков Микола;
- Кулішер Олександр;
- Кундуріадіс Ахіллес;
- Куриловський Йосиф;
- Кутателадзе Микола;
- Ларіонов Іван;
- Лацинник Микола;
- Леванський Шенал;
- Леонов Василь;
- л'Етьєн Карл-Отто;
- Левитський Леонід;
- Леонт'єв Михайло;
- Лещинський Лев;
- Липський Вацлав;
- Лисецький Леопольд;
- Литвак Яков;
- Логутенко Григорій;
- Ляхницький Оттон;
- Магатлішвілі Олексій;
- Макушев Антон;
- Малиновський Микола;
- Мамелюк Мирон;
- Маркензон Дувид;
- Маслов Сергій;
- Матинянц Вахтанг;
- Мгетров Михайло;
- Медін Геронім;
- Меєрович Лев;
- Мейштович Олександр;
- Мжедлов Хома;
- Мироновський Георгій;
- Михайлов Олександр;
- Мін'кевич Антон;
- Мірошніков Федір;
- Міхновський Владислав;
- Модебадзе Костянтин;
- Модзелевський Станіслав;
- Мойсеєнко Михайло;
- Мулін Георгій;
- Муругов Михайло;
- Мухаринський Саул;

- Навязський Гірш;
- Натієв Симон;
- Натроєв Георгій;
- Новомиський Мойша-Йось;
- Нюрнберг Володимир;
- Осипов Олександр;
- Парис Йосиф;
- Паперно Рудольф;
- Пересвет Солтан;
- Перкович Казимир;
- Пірадов Рубен;
- Поплавський Іван;
- Почентовський Юліан;
- Преображенський Олександр;
- Рабинович Володимир;
- Радченко Сергій;
- Райхінштейн Давид;
- Разумов Євгеній;
- Рафаловський Мар'ян;
- Рафієв Муса;
- Ремига Олександр;
- Рибак Хаїм;
- Родзевич Йосиф;
- Родкевич Георгій;
- Розенблат Савелій;
- Розенштейн Єремія;
- Роксіков Валеріан;
- Ротмістров Василь;
- Рудаков Олександр;
- Самарін Леонід;
- Саржинський Олександр;
- Свідерський Андрій;
- Селегінський Микола;
- Сидоренко Всеволод;
- Сиром'ятников Володимир;
- Сиротинський Сергій;
- Скибовський Віктор;
- Скоруба Віктор;
- Слуцький Євгеній;
- Смирягін Микола;
- Стефанович Мар'ян;
- Стрижак Григорій;
- Теренецький-Клипович Євгеній;
- Терентьев Володимир;
- Терентьев Лев;
- Тимошенко Григорій;
- Ткаченко Михайло;
- Турієв Микола;
- Федорук Володимир;
- Фисенко Сергій;
- Фідельський Бернارد;
- Філіппов Петро;
- фон Бюлев Отто;
- Хавкін Альберт;
- Хаймович Семен-Лейба;
- Харомецький Адам;
- Хаскін Аврам;
- Хелмицький Стефан;
- Херхеулідзе Леонід;
- Хмелевський Владислав;
- Хударуков Шахарбій;
- Хурамович Ісмаїл;
- Цивцивадзе Олександр;
- Чикилевський Микола;
- Чхіквішвілі Іван;
- Шандрін Йосип;
- Шерминський Петро;
- Шкляр Володимир;
- Шогенов Бел-Мурза;
- Штрум Елья-Янкель;
- Юницький Борис;
- Юрасов Василь;
- Юхневич Петро;
- Яковлев Володимир;
- Яковлев Микола;
- Ялишев Костянтин;
- Янковський Меєр.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900 – 1914 рр.: історико-соціологічний аспект: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 19 с.
2. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 216. – Од. зб. 52.
3. ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 217. – Од. зб. 203.
4. Історія Київського університету. – К., 1959.
5. Лавров Ю. П. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъема 1910 – 1914 гг. – К., 1966. – 223 с.
6. Левицька Н. М. Студентство України в кінці XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1998. – 16 с.; її ж: Студентство в національно-визвольному русі в кінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.
7. Лось Ф. Керівна роль робітничого класу у визвольній боротьбі українського народу проти царизму й поміщицько-капіталістичного гноблення. – К., 1950. – 48 с.
8. Премислер І. М. Революційний рух на Україні на початку XX століття (1900 – 1903 рр.). – К., 1958. – 168 с.
9. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К., 1978. – 125 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Фартучна Галина Володимирівна – начальник відділу у справах сім'ї, молоді та спорту Печерської районної державної адміністрації у м. Києві.

Наукові інтереси: студентський рух кінця XIX – початку XX ст.

Філоретов Віктор Миколайович – декан факультету історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії України кінця XIX – початку XX ст.